

Janusz Hochleitner, Izabela Lewandowska

Przemiany historycznej świadomości regionalnej mieszkańców Warmii i Mazur : (na przykładzie badań w Reszlu i Szczytnie)

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 1, 57-74

2003

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Izabela Lewandowska, Janusz Hochleitner

**Przemiany historycznej świadomości regionalnej
mieszkańców Warmii i Mazur
(na przykładzie badań w Reszlu i Szczytnie)**

1. Podstawowe pojęcia

Tematyka świadomości wchodzi w obręb zainteresowań różnych dyscyplin wiedzy. Różnie też jest definiowana. Świadomość w ujęciu psychologów jest „bezpośrednią wiedzą, jaką każdy z nas posiada o swym istnieniu, swych czynach oraz świecie zewnętrznym. Świadomość, organizując dane dostarczane jej przez zmysły i pamięć, sprawia, iż możemy się umiejscowić w czasie i przestrzeni”¹.

Socjologowie, zajmując się głównie świadomością społeczną, definiują ją jako „wzajemnie powiązaną i zintegrowaną całość treści życia duchowego, poglądów, wartości, idei, postaw i przekonań charakterystycznych dla danej zbiorowości, grupy społecznej czy też społeczeństwa w całości; należą do niej także pewne utrwalone, zinstytucjonalizowane przejawy aktywności i wytwory społeczne, nauka, sztuka, prawo, etyka, itp.”² Natomiast przez etyków świadomość społeczna rozumiana jest jako zbiór „idei i wartości, dotyczących stosunku człowieka do społeczeństwa i do przyrody, powstający w procesie całego życia człowieka i służący społecznej integracji”³.

W skład świadomości wchodzi również historycznie wytworzone i zinstytucjonalizowane przez poszczególne grupy danego społeczeństwa formy życia duchowego, tj. ideologie społeczno-polityczne, prawo, normy moralne, wychowanie, sztuka, filozofia, nauka, literatura, itp. Zaliczyć tu można dokumenty pisane, książki, dzieła sztuki i budowle — jednak pod warunkiem, że oddziałują one na myśl żyjących ludzi, są łączone w ich działalność duchową⁴.

Jedną z podstawowych form świadomości społecznej jest świadomość historyczna. Jej problemami zajmują się rozliczne dziedziny wiedzy. Znaczeniowym określeniem pojęcia zajmowali się zarówno socjologowie, metodolodzy historii, jak i dydaktycy. Poniżej przytoczymy kilka definicji, by jak najpełniej określić pojęcie świadomości historycznej. Według Barbary Szackiej „przez »świadomość historyczną« rozumie się — po pierwsze, zjawiska związane z włączaniem przeszłości do aktualnej świadomości społecznej czy sumę wyobrażeń o przeszłości albo sposób myślenia o niej. Po drugie zaś, widzi się w niej świadomość linearności czasu, tego, że terażniejszość znajduje się pomiędzy

1 N. Sillamy, *Świadomość*, w: *Słownik psychologii*, przeł. z franc. K. Jarosz, Warszawa 1994, s. 290.

2 K. Olechnicki, P. Załęcki, *Słownik socjologiczny*, Toruń 1998, s. 215.

3 *Mały słownik etyczny*, pod red. S. Jedynaka, Bydgoszcz 1994, s. 224.

4 S. Kawula, *Świadomość jako przedmiot badań w naukach społecznych*, w: *Świadomość i edukacja historyczna*, pod red. S. Kawuli i M. Świąteckiego, Olsztyn 1991, ss. 11—12.

przeszłością a przyszłością, a także poczucie własnej historyczności, świadomość bycia niepowtarzalnym fragmentem jakiegoś ciągu”⁵.

Jerzy Topolski świadomością historyczną nazywał funkcjonujący w toku działania (indywidualnego i społecznego) zasób wiedzy i system ocen dotyczących przeszłości społeczeństwa (rodu, narodu, regionu, kontynentu, świata itd.). „Człowiek (tzn. jednostki, klasy, grupy społeczne, instytucje, całe społeczeństwo, ludzkość itp.) działając dla osiągnięcia mniej czy bardziej uświadomionych celów, zarazem »wytwarza« pewien globalny rezultat będący efektem wielokierunkowych, często sprzecznych, dążeń i działań. Działając odwołuje się do swej świadomości — czyli mówiąc w sposób uproszczony — do wiedzy o otaczającym go świecie, a szczególnie o warunkach działania oraz do reprezentowanego przez siebie (grupę, klasę itp.) systemu wartości oraz wynikających z nich norm postępowania”⁶.

Dość powszechne jest pojmowanie świadomości historycznej jako zjawiska wielowarstwowego. „Obok jej (1) warstwy zewnętrznej, »faktograficznej«, na którą składają się wyobrażenia o konkretnych wydarzeniach i postaciach historycznych (lub quasi-historycznych w przypadku świadomości typowo mitologicznej), wyróżnić w niej można (2) sferę sądów ogólnych, syntetycznych, dotyczących całokształtu dziejów własnej wspólnoty, wyrażających jej podstawowy system wartości, oraz (3) określoną, charakterystyczną dla danej grupy historiozofię, inaczej mówiąc pewien zespół wyobrażeń o stawianiu się dziejów i ich mechanizmach”⁷.

Natomiast Janusz Rulka — dydaktyk historii — przez świadomość historyczną rozumie „zjawiska związane z włączeniem przeszłości do aktualnej świadomości indywidualnej i społecznej, sumę informacji, wyobrażeń, opinii, poglądów, w tym mitów i stereotypów, wartości i symboli oraz sposób myślenia o przeszłości, a także zachowań i czynności z tego wynikających”⁸.

W toku rozważań naukowych i badań empirycznych wyróżniono w świadomości historycznej dwa rodzaje: historyczną świadomość naukową i potoczną. Było to zbieżne z typami przeszłości wyróżnionymi przez J. Topolskiego:

1. Przeszłość taka, jaką była, tj. jaka odeszła już bezpowrotnie (rzeczywistość przeszła = dzieje);
2. Obraz przeszłości, jaki daje nam nauka historyczna (rzeczywistość naukowa);
3. Obraz przeszłości odbity w świadomości społeczeństwa (rzeczywistość popularna)⁹.

Rzeczywistość popularną można również nazwać „żywą historią” (termin ten wprowadziła N. Assorodobraj¹⁰), czyli taką, która funkcjonuje w świadomości społecznej. W opozycji do niej pozostaje historia „martwa”, nie mająca większego znaczenia praktycznego i pozbawiona bezpośrednich odniesień do aktualnej sytuacji i perspektyw

5 B. Szacka, *Świadomość historyczna. (Wnioski z badań empirycznych)*, Studia Socjologiczne 1977, nr 3, s. 69.

6 J. Topolski, *O pojęciu świadomości historycznej*, w: *Świadomość historyczna Polaków. Problemy i metody badawcze*, pod red. J. Topolskiego, Łódź 1981, s. 13.

7 J. Maternicki, *Świadomość historyczna jako przedmiot badań historycznych*, w: *Świadomość historyczna jako przedmiot badań historycznych, socjologicznych i historyczno-dydaktycznych. Materiały konferencji naukowej*, pod red. J. Maternickiego, Warszawa 1985, s. 30.

8 J. Rulka, *Przemiany świadomości historycznej młodzieży*, Bydgoszcz 1991, s. 15.

9 J. Topolski, *Świat bez historii*, wyd. II, Warszawa 1976, s. 193.

10 N. Assorodobraj, „Żywa historia”. *Świadomość historyczna: symptomy i propozycje badawcze*, Studia Socjologiczne 1963, nr 2, ss. 5—45.

przyszłości danej jednostki czy grupy społecznej¹¹. Zarówno socjologzy, jak i historycy prowadzą badania nad świadomością „potoczną”, zwaną także „pamięcią zbiorową” czy „żywą historią”. Za J. Maternickim możemy przyjąć, że z „historią żywą” mamy do czynienia wówczas, kiedy informacje źródłowe wskazują na:

1. Wysoką częstotliwość występowania danych treści historycznych;
2. Wybitnie emocjonalne zabarwienie tych treści;
3. Wyraźne związki z aktualną sytuacją i własnymi wizjami przyszłości danej jednostki czy grupy społecznej¹².

„Żywa historia” funkcjonuje w głównej mierze na zasadzie autorytetu, jest więc bardziej przedmiotem wiary niż dociekań. Jest w dużym stopniu zmitologizowana, silnie przesiąknięta pierwiastkami wartościującymi, o prostej skali ocen, czyli że występuje w niej preferencja schematów czarno-białych. Charakteryzuje się też małą podatnością na argumenty racjonalne i stosunkowo dużą trwałością¹³.

Inną formą świadomości społecznej jest świadomość regionalna. Może dotyczyć wielu aspektów — ekonomii, ekologii, kultury ludowej, położenia geograficznego, odrębności dziejowej itp. W tym miejscu podejmiemy rozważania nad historyczną świadomością regionalną, której głównymi wyznacznikami będą „związki, jakie łączą jednostki z zamieszkiwanym regionem (obszarem, społeczeństwem, jego historią), do którego mają osobisty stosunek wynikający z więzów intelektualnych (wiedzy o regionie) i emocjonalnych organizujących głęboko osobowość (system wartości i ocen, uczucia, postawy moralne wobec spraw dotyczących regionu)”. Tak jak świadomość historyczna bazuje na trzech wymiarach — przeszłym, teraźniejszym i przyszłym — również świadomość regionalna opiera się na pamięci zbiorowej o przeszłości (bliższej czy dalszej), wspólnych dokonaniach, wizji przyszłości i świadomości odrębności (mniejszej czy większej), różniącej region i ludzi zamieszkujących go od pozostałych części kraju¹⁴.

Świadomość regionalna jest wynikiem długotrwałych i złożonych procesów społecznych, na które składają się różne czynniki obiektywne i subiektywne. W Polsce do tej pory słabo była rozwinięta świadomość regionalna, co wynikało z dwóch głównych przyczyn. Pierwszą z nich — według Zbigniewa Rykiela — były częste zmiany podziałów regionalnych ziem polskich w ciągu ostatnich dwóch stuleci; drugą natomiast była strukturalna słabość świadomości regionalnych w systemie komunistycznym, cechującym się brakiem możliwości swobodnej samoorganizacji społecznej¹⁵.

11 J. Maternicki, *Historia — kultura historyczna — świadomość historyczna*, Wiadomości Historyczne 1984, nr 5/6, s. 400.

12 J. Maternicki, *Świadomość historyczna jako przedmiot badań*, s. 35.

13 J. Maternicki, *Świadomość historyczna Polaków. Problemy metodologiczne badań i ich stan aktualny*, Edukacja Polityczna 1988, vol. 12, s. 84; por. idem, *Wielokształtność historii. Rozważania o kulturze historycznej i badaniach historiograficznych*, Warszawa 1986, ss. 219—247.

14 E. Nowakowska, *Kształtowanie się świadomości regionalnej na Pomorzu Szczecińskim*, Warszawa—Poznań 1980, s. 53; eadem, *Wiedza historyczna a kształtowanie się świadomości regionalnej na Pomorzu Szczecińskim w latach 1945—1970*, w: *Świadomość historyczna Polaków*, s. 437.

15 Z. Rykiel, *Typologia ruchów regionalnych w Polsce*, w: *Region, regionalizm — pojęcia i rzeczywistość. Zbiór studiów*, pod red. K. Handtke, Warszawa 1993, s. 89.

2. Przegląd dotychczasowych badań nad świadomością historyczną mieszkańców Warmii i Mazur

Badania socjologiczne nad świadomością mieszkańców Warmii i Mazur podejmowano po zakończeniu II wojny światowej wielokrotnie. Jednak rzadko dotyczyły one bezpośrednio problemu świadomości regionalnej lub historycznej zamieszkującej ten obszar ludności. Z recepcji treści historycznych najczęściej, i to również przez badaczy ogólnopolskich, podejmowany był temat bitwy grunwaldzkiej¹⁶. Innym zagadnieniem były badania socjologiczne nad poczuciem świadomości narodowej ludności rodzimej Warmii i Mazur. Już latem 1948 r. podjął je zespół katedry socjologii Uniwersytetu Warszawskiego pod kierunkiem prof. Stanisława Ossowskiego¹⁷. W następnych latach badania nad świadomością narodową i integracją społeczną kontynuowali Kazimierz Sopuch, Lili Maria Szwengrub, Monika Leonowicz, Anna Szyfer, Luba Sołoma i inni¹⁸.

Pierwsze badania przeprowadzone wśród uczniów, których zadaniem nie było określenie stanu wiedzy dzieci, ale ich przywiązania do regionu i utożsamiania się z nim, zapoczątkował w 1959 r. Stanisław Szostakowski¹⁹. Natomiast kwestią tożsamości religijnej zróżnicowanego społeczeństwa Warmii i Mazur zajmował się ks. Władysław Piwowarski²⁰.

W 1968 r. zorganizowano obóz naukowy w miejscowości Purda Wielka, podczas którego harcerze pod kierunkiem studentów historii z Łodzi zbierali informacje od miejscowej ludności (w sumie 98 wywiadów z 30 wsi). Tematyka badań dotyczyła problemu walki o polskość na Warmii w latach 1918—1939, tj. szkolnictwa, czytelnictwa i bibliotek, polskich organizacji młodzieżowych, stosunku władz niemieckich do organizacji młodzieżowych i młodzieży oraz Polski w świadomości młodzieży²¹. Należy zauważyć, iż nie były to badania nad świadomością ludności Warmii, lecz badania nad wiedzą tej ludności o polskich tradycjach międzywojennych. Poruszały bowiem jedynie sferę faktów, a nie sferę więzi.

16 Por. np. J. Maternicki, *Tradycja grunwaldzka jako przedmiot badań historycznych*, w: *Metodologiczne problemy badań nad dziejami myśli historycznej. Materiały konferencji naukowej*, pod red. J. Maternickiego, Warszawa 1990, ss. 145—162; M. Biskup, A. F. Grabski, A. Klafkowski, H. Samsonowicz, T. Wachnowski, *Grunwald w świadomości Polaków*, Warszawa 1981; J. Śliwiński, *Z dziejów funkcjonowania regionalnej tradycji grunwaldzkiej na Warmii i Mazurach*, *Przegląd Humanistyczny* 1982, nr 10, ss. 123—136; A. Moździerz, H. Mizerek, H. Awerianow, *Grunwald w świadomości młodzieży studenckiej*, w: *Świadomość i edukacja*, ss. 61—88.

17 A. Sakson, *Dziennik Stanisława Ossowskiego. Z badań socjologicznych na Warmii i Mazurach w 1948 r.*, *Przegląd Zachodni* 1986, nr 1, ss. 135—146.

18 K. Sopuch, *Kształtowanie się świadomości narodowej Mazurów w okresie od 1945 do 1956 roku*, Olsztyn 1958 — Biblioteka OBN w Olsztynie, Zbiory Specjalne, sygn. R—445; L. M. Szwengrub, *Zagadnienie polskiej świadomości narodowej u Warmiaków i Mazurów*, Warszawa 1963 — Biblioteka OBN w Olsztynie, Zbiory Specjalne, sygn. R—438; M. Leonowicz, *Raport z badań nad świadomością narodową ludności wsi Warmii i Mazur*, Poznań 1972, maszynopis w zb. prywat. H. Murawskiej i A. Saksona; A. Szyfer, *Przemiany społeczno-kulturowe na wsi warmińskiej w latach 1945—1970*, Olsztyn 1971; L. Sołoma, *Integracja ludności w ocenie nauczycieli*, *Warmia i Mazury* 1968, nr 7, ss. 5—6; eadem, *Nauczyciele a integracja*, *Warmia i Mazury* 1968, nr 9, ss. 12—13. Por. szerokie omówienie badań w: A. Sakson, *Mazury — społeczność pogranicza*, Poznań 1990, ss. 3—20.

19 S. Szostakowski, „*Lubię swoje miasto Olsztyn...*”, *Warmia i Mazury* 1960, nr 4, ss. 1—4.

20 Spośród wielu jego prac wymienimy chociażby: W. Piwowarski, *Moralność jako sprawdzian żywotności religijnej katolików południowej Warmii*, *Studia Warmińskie* 1966, t. 3, ss. 95—183.

21 A. Brzeziński, J. Skodlarski, *Badania obozu naukowego w Purdzie Wielkiej*, *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* 1968, nr 4, ss. 675—678.

Po wielu latach zaczęły zanikać regionalne tradycje kulturalne i typ stosunków społecznych charakteryzujących macierzysty region wielu nowych osadników na terenach ziem północnych i zachodnich. Tworzyć się zaczęło nowe społeczeństwo, pozbawione sentymentów za „starą ojczyzną” i wyrosłe lub dojrzewające na ziemiach polskich w granicach polskiego państwa. Musiało upłynąć prawie trzydzieści lat, zanim naukowcy podjęli trud zbadania i określenia świadomości historycznej mieszkańców Warmii i Mazur. Badania takie podjęto w latach 1975—1978, objęto nimi mieszkańców Olsztyna, Reszla i Szczytna. Organizatorem badań była Stacja Naukowa Polskiego Towarzystwa Historycznego (Instytut Mazurski) w Olsztynie (kierowana wówczas przez Bohdana Kozięłło-Poklewskiego), która wraz ze studenckimi kołami naukowymi historyków Uniwersytetu Wrocławskiego i Wyższej Szkoły Pedagogicznej przygotowała obozy naukowo-badawcze poświęcone problemom stanu świadomości historycznej mieszkańców Warmii i Mazur²². Badaniami objęto 3328 ankietowanych, dlatego można je uznać za najbardziej reprezentatywne dla całego regionu.

W kolejnych latach powstawały prace o różnym ciężarze gatunkowym, były one zarówno przełomowe, jak i drobne, o charakterze przyczynkarskim lub pilotażowym. Do pierwszych zaliczyć należy socjologiczno-historyczną pracę dotyczącą ludności mazurskiej autorstwa Andrzeja Saksona, która powstała jako wynik systematycznych, terenowych badań socjologicznych²³. Do drugich zaś można zaliczyć artykuł Ryszarda Czarneckiego i Elżbiety Kaszuby dotyczący obrazu faszyzmu i hitleryzmu w świadomości historycznej mieszkańców Polski ze szczególnym uwzględnieniem rejonu Warmii i Mazur²⁴.

Odrębnym problemem jest stan świadomości historycznej uczniów zamieszkujących ten region. Po bardzo długiej przerwie od badań S. Szostakowskiego, dopiero w 1989 r., podjęto kolejne badania na tej grupie społecznej. Przeprowadziła je Zenona Rondańska, która skupiła się na kształtowaniu patriotycznej postawy uczniów w ramach przedmiotu muzyka²⁵, a także Grzegorz Białuński i Henryk Falkowski skupieni w Kole Miłośników Warmii i Mazur przy Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu, którzy przebadali 84 licealistów z Olsztyna i Giżycka²⁶.

Kolejne badania nad potoczną świadomością historyczną i regionalną młodzieży przeprowadzono dopiero w 1996 r.²⁷, jednak nie były one reprezentatywne dla ogółu

22 Szczegółowe opracowanie tych badań w: W. Suleja, W. Wrzesiński, *Problemy potocznej świadomości historycznej mieszkańców Warmii i Mazur*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie 1981, nr 1, ss. 87—113; por. także sprawozdania z kolejnych obozów: W. Suleja, *Sprawozdanie z obozu badawczego studenckich kół naukowych historyków Uniwersytetu Wrocławskiego i Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Olsztynie*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie 1975, nr 4, ss. 546—550; idem, *Letni obóz badawczy studenckich kół naukowych historyków Uniwersytetu Wrocławskiego i Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Olsztynie poświęcony badaniom świadomości historycznej*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie 1979, nr 1, ss. 125—127; idem, *Sprawozdanie z obozu studenckich kół naukowych historyków Uniwersytetu Wrocławskiego i Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Olsztynie, poświęconego badaniom świadomości historycznej*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie 1978, nr 1, ss. 135—137.

23 A. Sakson, *Mazurzy — społeczność pogranicza*, Poznań 1990.

24 R. Czarnecki, E. Kaszuba, *Faszyzm i hitleryzm w świadomości historycznej współczesnego pokolenia Polaków*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie 1985, nr 3—4, ss. 451—459.

25 Z. Rondańska, *Rola nauczyciela śpiewu i muzyki w kształtowaniu patriotycznej postawy wychowanków*, praca doktorska, Warszawa 1991.

26 G. Białuński, *Ankieta szkolna*, Borussia 1992, nr 1(2), ss. 118—119.

27 E. Traba, *Potoczna świadomość historyczna i regionalna młodzieży Warmii i Mazur. Zarys problematyki*, w: *Tematy polsko-niemieckie*, pod red. E. i R. Traby, Olsztyn 1997, ss. 211—220.

mieszkańców Warmii i Mazur, gdyż dotyczyły jedynie próby 110 uczniów z ostatnich klas szkół średnich Olsztyna i Mrągorowa. W tym samym roku Wspólnota Kulturowa „Borussia” zorganizowała warsztaty poświęcone świadomości historycznej, w których uczestniczyli maturzyści i studenci z Niemiec, Polski, Litwy oraz obwodu kalingradzkiego. Oprócz wykładów i dyskusji na tematy historyczne i socjologiczne związane z dziejami Prus Wschodnich przed i po 1945 r., przeprowadzono również ankietę, badającą świadomość historyczną 29 osób wybranych spośród uczestników warsztatów²⁸.

Problematyka świadomości historycznej i regionalnej w ostatnich latach jest coraz częściej podejmowanym tematem badawczym. Zajął się nią również Stanisław Pajka, który przebadał świadomość uczniów na pograniczu kurpiowsko-mazurskim²⁹. Z interesującego nas terenu Mazur objął badaniem 86 uczniów szkół podstawowych z miejscowości: Rozogi, Klon, Spaliny, Faryny i Orzeszko oraz młodzież z klas maturalnych Liceum Ogólnokształcącego w Szczytnie (73 uczniów) i Średniego Studium Zawodowego z Rozóg (37 uczniów). Ciekawe wydają się też badania porównawcze z roku 1997 przeprowadzone na grupie 147 nauczycieli z ziem zachodnich i północnych³⁰. Badaniami tymi objęto 45 nauczycieli z Zielonej Góry, 56 z Gorzowa Wielkopolskiego i Skwierzyny oraz 46 z Olsztyna i miejscowości położonych w województwie olsztyńskim, m.in. z Mrągorowa, Bartoszczyca, Kętrzyna, Lubawy, Iławy, Olsztynka, Nidzicy, Ostródy, Szczytna i Morąga.

3. Charakterystyka badań własnych

Badania nad świadomością mieszkańców Warmii i Mazur służą przede wszystkim celom naukowym. Ich wyniki są doskonałą bazą do opracowania koncepcji kształtowania tej świadomości i dlatego powinny być wykorzystywane w opracowywaniu wszelkiego rodzaju strategii rozwoju regionalnego. Dzisiaj zdajemy sobie sprawę, że na kształtowanie regionalnej świadomości historycznej wpływa przede wszystkim przekazywanie wiedzy o dziejach regionu oraz jej utrwalanie w pamięci społeczeństwa.

Oprócz szkoły duży wpływ na kształtowanie świadomości regionalnej wywiera prasa, muzea³¹, odczyty i prelekcje, a także regionalne uroczystości rocznicowe³², literatura regionalna³³, audycje w lokalnym radio i telewizji oraz działalność różnego rodzaju

28 S. Nesenbhöner, K. Kurowska, *Wokół świadomości historycznej*, Borussia 1998, nr 16, ss. 371–374.

29 S. Pajka, *Wybrane aspekty świadomości regionalnej młodzieży szkolnej z pogranicza kurpiowsko-mazurskiego*, w: *Pogranicze mazursko-kurpiowskie. Materiały z sesji naukowej (14 listopada 1997 r.)*, pod red. S. Achremczyka i J. Gołoty, Olsztyn—Ostrołęka 1998, ss. 123–133.

30 Omówienie wyników tych badań w: Z. Mazur, K. Wawruch, op. cit., ss. 25–72.

31 Por. np. E. Cudzik, *Regionalizm i lekcje muzealne w nauczaniu przedmiotów humanistycznych*, Biblioteka w Szkole 1997, nr 1, s. 7; B. Janiszewska-Mincer, *Rola muzeum w kształtowaniu świadomości historycznej młodzieży*, *Zeszyty Historyczno-Polityczne Stronnictwa Demokratycznego* 1984, z. 1, ss. 41–50; S. Czopek, *Wstęp do muzealnictwa i konserwatorstwa archeologicznego*, Rzeszów 2000 (rozdz. *Upowszechnianie*, ss. 62–77).

32 Por. np. Cz. Jacher, *Regionalne uroczystości rocznicowe i ich znaczenie dla wychowania*, *Szkoła Zawodowa* 1996, nr 2, ss. 17–20.

33 Por. np. M. Świątecki, *Funkcja edukacyjna literatury regionalnej w kształtowaniu świadomości historycznej młodzieży*, w: *Świadomość i edukacja*, ss. 89–98; W. Matuszewska, U. Podsiady, *Biblioteka a regionalizm, wybór literatury*, Wrocław 1996; S. Kubów, *Konferencja „Biblioteki w służbie regionu”*, *Bibliotekarz* 1997, nr 1, ss. 29–31.

towarzystw³⁴. Niemalże znaczenie ma popularyzacja wiedzy naukowej³⁵, która nie dociera jednak do szerszego grona mieszkańców danego regionu. Na starsze pokolenie regionalnej społeczności oddziałuje przede wszystkim tradycja. W procesie utrwalania i przekazywania wspólnego dziedzictwa tworzy się bowiem więź społeczna, która jest trwałym fundamentem i zarazem jednym z kryteriów istnienia i funkcjonowania świadomości regionalnej. Przechowywanie tradycji w pamięci, tak samo jak przypominanie jej w kontaktach bezpośrednich i pośrednich z ludźmi i instytucjami, m.in. przez sięganie do fragmentów utrwalonych za pomocą pisma, architektury, malarstwa, filmu, wymaga zaangażowanej postawy wobec dziedzictwa przejmowanego od poprzednich pokoleń. Integralnym elementem regionalnej świadomości historycznej jest tradycja żywa. Jest ona też wewnętrznym składnikiem życia ludzi współczesnych i określa ich przynależność do narodowej i regionalnej wspólnoty. Inny charakter i inną rolę w życiu społecznym odgrywa tradycja pamiętana, rekonstruowana, sztucznie tworzona i odtwarzana. Wiąże się ona z wiedzą o faktach historycznych, z ich krytyczną analizą i oceną przeszłości. Mimo to rekonstruowanie tradycji wpływa na wzbogacanie wiedzy historycznej i wzbogaca również tradycję żywą³⁶.

Celem badań empirycznych przeprowadzonych w lipcu 1998 r. było uzyskanie odpowiedzi na podstawowe pytanie badawcze: czy w ciągu dwudziestu lat zaistniały zmiany w historycznej świadomości regionalnej mieszkańców Warmii i Mazur? A jeżeli tak, to w jakim zakresie?

Punktem odniesienia były badania prowadzone w roku 1977 w Reszlu (1018 ankietowanych) i w 1978 w Szczytnie (1276 ankietowanych) przez studentów Uniwersytetu Wrocławskiego i Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Olsztynie³⁷. Celowo wybrano więc te same miejscowości do badań w 1998 r. Niestety liczba respondentów była mniejsza — łącznie 780 osób, co wynikało z mniejszej liczby ankietowanych (12 osób w porównaniu do 53 z lat 1977—1978) i krótszego czasu trwania badań (dziesięć dni w Szczytnie i siedem dni w Reszlu w porównaniu do pięciu tygodni z lat 1977—1978). Ankieterami byli studenci Koła Etnografii Historycznej działającego przy Instytucie Historii ówczesnej WSP w Olsztynie, a ich opiekunem naukowym dr Janusz Hochleitner. Dobór próby do badań został wybrany w sposób losowo-celowy. Celowo wybrano młodzież czwartych klas licealnych zarówno w Reszlu, jak i w Szczytnie (około 50% ankietowanych), losowo natomiast przeprowadzono badania wśród dorosłej części mieszkańców obu miast. Kobiety stanowiły 55% badanych, zaś mężczyźni 45%. Pozostałe cechy metryczkowe nie zostały uwzględnione ze względu na uproszczony kwestionariusz ankiety.

Podstawową i jedyną metodą badawczą był sondaż diagnostyczny, zwany też metodą reprezentacyjną, charakteryzującą się tym, że pozwala na zdobycie wiedzy o dużej

34 Por. np. J. Semków, *Ruch towarzystw miłośniczych a działalność edukacyjna w środowisku*, Edukacja Dorosłych 1996, nr 2, ss. 79—84; B. Waleński, *Możliwości udziału nauczycieli i szkół w działalności towarzystw regionalnych*, Kwartalnik Nauczyciela Opolskiego 1972, nr 3—4, ss. 98—103; A. J. Omelaniuk, *Zadania towarzystw regionalnych u progu XXI w.*, w: *V Kongres Regionalnych Towarzystw Kultury. Dokumentacja*, Wrocław 1994, ss. 95—102; W. Szydlik, *Rola towarzystwa społeczno-kulturalnego w upowszechnianiu treści regionalnych wśród dzieci i młodzieży*. (*Na przykładzie działalności Towarzystwa Przyjaciół Ziemi Tuszczańskiej*), Zeszyty Naukowe OTN 1991, nr 5, ss. 42—48.

35 W regionie Warmii i Mazur rolę tę spełnia Ośrodek Badań Naukowych w Olsztynie, Towarzystwo Naukowe im. Wojciecha Kętrzyńskiego oraz regionalny oddział Polskiego Towarzystwa Historycznego.

36 E. Nowakowska, *Kształtowanie się świadomości*, ss. 54—55; eadem, *Wiedza historyczna*, s. 438.

37 Organizatorami i opiekunami naukowymi byli: W. Wrześniński, W. Suleja i B. Łukaszczyk.

zbiorowości poprzez zbadanie jedynie jej reprezentacji, a ściślej — próby reprezentacyjnej³⁸. Narzędziem badawczym był kwestionariusz ankiety opracowany przez studentów Koła Etnografii Historycznej na podstawie ankiety zastosowanej w badaniach z 1977—1978 r. Ponieważ był to kwestionariusz skrócony (jedynie 20 pytań bez części metryczkowej w porównaniu z 33 pytaniami z lat 1977—1978), nie pozwolił na dogłębną charakterystykę badanej populacji i wyjaśnienie niektórych problemów badawczych. Zrezygnowano np. z pytań otwartych, w których respondenci mieli uzasadnić wcześniejszy swój wybór. Było to podyktowane niską liczbą wypowiedzi uzyskanych w tych pytaniach z lat 1977—1978.

W badaniach wcześniejszych wystąpiły zarówno pytania podstawowe, tzw. pytania o rozstrzygnięcie, jak i filtrujące. Dotyczyło to np. wyboru postaci. Najpierw respondenci zostali zapytani, czy mogą wymienić postaci z historii Warmii i Mazur, które są im najbliższe (pytanie filtrujące), a dopiero później w kolejnym pytaniu (o rozstrzygnięcie) autorzy kwestionariusza prosili tych wszystkich, którzy odpowiedzieli „tak”, by wymienili te postaci. W badaniach z 1998 r. nie zastosowano pytań filtrujących, w związku z tym na pytanie: „Czy może Pan(i) wymienić postacie z historii Warmii i Mazur, które są Panu(i) najbliższe?” respondenci powinni odpowiedzieć jedynie — „tak” lub „nie”. W pytaniu tym (i innych podobnie sformułowanych) dużą rolę musieli odegrać ankieteryzy, którzy wyjaśniali, iż chodzi o podanie tych nazwisk, a nie jedynie deklarację, czy chce się wymienić te osoby, czy też nie.

Podawane w tabelach dane procentowe zostały zaokrąglone do pełnych cyfr (ewentualnie 0,5), by ułatwić ich porównywanie. W kwestionariuszu ankiety z 1998 r. uproszczono kafelety odpowiedzi do: „tak”, „nie” i „nie wiem”. Natomiast w latach 1977—1978 odpowiedź „nie wiem” często zastępowano przez „nie mam zdania” lub „trudno powiedzieć”. Dla ujednoczenia w tabelach zastosowano wersję krótszą, tzn. „nie wiem”. W kilku pytaniach ankiety z lat 1977—1978 zastosowano rozbudowaną kafeletę poprzez stopniowanie odpowiedzi, tj. „tak”, „raczej tak”, „nie”, „raczej nie”, „nie mam zdania”. W tabelach porównujących zsumowano odpowiedzi „tak” i „raczej tak” oraz „nie” i „raczej nie”, by były one porównywalne do badań z roku 1998.

Niestety, błędy w obliczeniach statystycznych uniemożliwiły analizę pytania 9 („Które z podanych poniżej faktów związanych z historią Warmii i Mazur są Panu(i) znane? Prosimy o uszeregowanie”) oraz 10 („Czy znane są Panu(i) nazwiska podanych poniżej działaczy i postaci historycznych? Którzy spośród nich odegrali, zdaniem Pana(i), najważniejszą w historii regionu rolę? Prosimy o uszeregowanie”).

4. Zakorzenie respondentów w regionie

Stopień zakorzenia mieszkańców Reszla i Szczytna w regionie warmińsko-mazurskim rozpatrywać należy na dwóch płaszczyznach. Pierwszą jest miejsce urodzenia i zamieszkania, drugą zaś „pamięć korzeni noszona w sobie tylko jako cenny kapitał ducha, który nie więzi nas, lecz wzmacnia i uskrzydla”³⁹. Takim określeniem posłużył się Stefan Chwin, wskazując, że w Polsce negatywnie ocenia się brak zakorzenia, określając go często jako wykorzenie. Istotą zakorzenia nie musi być zbudowanie

38 L. Sołoma, *Metody i techniki badań socjologicznych. Wybrane zagadnienia*, Olsztyn 1995, s. 31.

39 S. Chwin, *Pochwała mobilności*, Borussia 2001, nr 23, s. 65.

solidnego, trwałego, wielopokoleniowego domu. Zakorzenie stanowi bazę, na podstawie której jednostka buduje swoją tożsamość, postawy oraz wytycza przyszłe doświadczenia życiowe, nie tylko swoje, ale i następnych pokoleń.

„Zakorzenie — owo poczucie bycia sobą i u siebie — daje człowiekowi możliwość zrozumienia swoich obowiązków i zadań, a konsekwentnie dalej faktyczne włączenie się w nurt życia własnego środowiska. Tylko bowiem na bazie poczucia bycia sobą i u siebie możliwa jest autentyczna aktywność człowieka we własnym środowisku i na rzecz tego środowiska”⁴⁰. Obecna sytuacja gospodarcza i społeczna wymaga od ludzi częściej zmiany pracy, a co za tym idzie i miejsca zamieszkania. Ludzie mobilni i elastyczni mają większą szansę na dostatnie życie, aczkolwiek nie powinno w nim zabraknąć owego „ducha”, pamięci zbiorowej, świadomości bycia sobą, czerpania z dóbr narodowej i regionalnej kultury.

Określenie związku respondentów z miejscem swojego zamieszkania może być jedynie częściowo wyjaśnione, opiera się bowiem tylko na dwóch pytaniach: „Gdyby mógł Pan(i) zmienić obecne miejsce zamieszkania, czy wyjechałby Pan(i) z województwa olsztyńskiego?” oraz „W jakiej części ziem polskich chciałby Pan(i) zamieszkać?”

Deklaracje na temat zmiany miejsca zamieszkania (w %)

Gdyby mógł Pan(i) zmienić obecne miejsce zamieszkania, czy wyjechałby Pan(i) z województwa olsztyńskiego?	1977—1978	1998
Tak (raczej tak)	30	31
Nie (raczej nie)	68	68
Nie wiem	2	1

Miejsce wskazywane jako możliwe do osiedlenia się (w %)

W jakiej części ziem polskich chciałby Pan(i) mieszkać?	1977—1978	1998
Wybrzeże / nad morzem; na północy	5	2
Warszawa / centralna Polska; Mazowsze	6	6
Podkarpackie / góry	3	6
Małopolska	3	—
Wielkopolska	2,5	2
Śląsk / województwa Dolnego Śląska	5	1
Dawne ziemie wschodnie	2	—
RFN / nie w Polsce	3	1
Inne / Toruń	3	1
Warmia i Mazury	—	24,5
Razem	32,5	43,5

W deklaracjach na temat zmiany miejsca zamieszkania w przeciągu dwudziestu lat nie zaszły żadne zmiany, natomiast niewielkie różnice uwidoczniły się w regionach, do których chcieliby się przeprowadzić respondenci. Kafeteria w tym pytaniu powstała z odpowiedzi badanych, stąd też jako pierwsze wypisano rejony i miasta wskazywane

⁴⁰ H. Skorowski, *Dziedzictwo kulturowe w regionie*, w: *Szkola a regionalizm*, pod red. A. Kociszewskiego, A. Omelaniuka, W. Pilarczyka, Ciechanów 1996, s. 19.

w latach 1977—1978, natomiast jako drugie — w latach 1998. W tych ostatnich nikt nie zadeklarował chęci zamieszkania na dawnych ziemiach wschodnich oraz w Małopolsce, a liczba osób wskazujących na polskie Wybrzeże, Śląsk i inne kraje — minimalnie zmniejszyła się. Pomimo że w pytaniu chodziło o wskazanie miejsca poza województwem olsztyńskim, aż 24,5% napisało, iż chce zamieszkać na Warmii i Mazurach. W związku z tym odsetek udzielających odpowiedzi na to pytanie przewyższa liczbę osób, które wcześniej zadeklarowały chęć zmiany miejsca zamieszkania. Może to wynikać albo z nieuwagi badanych, albo też z faktu, że odpowiedź na pytanie pierwsze wymagała podjęcia przez respondenta konkretnej decyzji (przeprowadzka), natomiast pytanie drugie dopuszczało do głosu wyobraźnię i pozwalało wskazać region (miasto, kraj), który się najbardziej podoba. Ogólne wnioski są zadowalające — dwie trzecie badanych chce dalej zamieszkiwać nasz region i nie myśli o jego zmianie.

5. Różnice między Warmią a Mazurami

Jednym ze szczegółowych celów badawczych było określenie świadomości respondentów na temat różnic dzielących Warmię i Mazury. Pierwsze dwa pytania poświęcone temu zagadnieniu dotyczyły różnic w przeszłości, dwa następne różnic istniejących obecnie. W badaniach z lat 1977—1978 odpowiedzi zasugerowano w kwestionariuszu ankiety, były to: różnice geograficzne, historyczne, wyznaniowe i etnograficzne, natomiast w badaniach późniejszych pozostawiono ankietowanym swobodę wypowiedzi. Warmię i Mazury różniła historia, religia i etnografia (zwyczaje, obrzędy, folklor, język), należało więc zaznaczyć właśnie te elementy. Jeżeli chodzi o różnice w położeniu geograficznym, to z punktu widzenia rzeźby i ukształtowania terenu nie zauważa się ich. Co prawda na Mazurach znajduje się więcej jezior, a teren jest bardziej górzysty, ale te niuanse nie wpływają na generalną jedność geograficzną. Ukształtowanie Pojezierza Mazurskiego jest wynikiem działalności lodowodu w jego kolejnych fazach ostatniego zlodowacenia. Charakteryzuje się wysoczyznami polodowcowymi, wzgórzami moren czołowych, setkami jezior rynnowych i morenowych. Część północna Pojezierza to rozległy płaski obszar, w skład którego wchodzi m.in. Równina Warmińska i Pobrzeże Warmińskie. Z kolei najdalej na południe, przy granicy z Kurpiami i Mazowszem, znajdują się rozległe płaskie powierzchnie piaszczyste. Są to sandry — stożki napływowe naniesione przez wody wypływające z topniejącego lodowca. Potoczna nazwa „Kraina Tysiąca Jezior” doskonale odzwierciedla charakter regionu. Poza Pojezierzem Olsztyńskim, należącym historycznie do Warmii, wyróżnia się jeszcze cztery krainy geograficzne Pojezierza Mazurskiego: Pojezierze Iławskie, Pojezierze Mrągowskie (którego północno-zachodnia część leży na ziemiach historycznej Warmii), Krainę Wielkich Jezior Mazurskich i Pojezierze Elckie⁴¹.

Porównując wypowiedzi z końca lat siedemdziesiątych i końca lat dziewięćdziesiątych należy stwierdzić, iż zmalała świadomość różnic dzielących te dwie krainy i to zarówno w przeszłości, jak i obecnie. Przez dwadzieścia lat nastąpiło znaczne ujednoczenie pod względem administracyjnym, gospodarczym, kulturalnym. Ugruntował się język polski i ogólnopolska kultura. Doszło do znacznej unifikacji w przedstawianiu i postrzeganiu

41 T. Darmochwał, M.J. Rumiński, M. Śleszyński, *Warmia i Mazury. Przewodnik*, Białystok 1994, ss. 5—6.

Różnice między Warmią i Mazurami istniejące w przeszłości i obecnie (w %)

Czy zdaniem Pana(i)...	... istniały różnice między Warmią i Mazurami?		...obecnie istnieją różnice między Warmią i Mazurami?	
	1977—1978	1998	1977—1978	1998
Tak	43	32	12,5	15
Nie	33	61	75,5	77
Nie wiem	24	7	12	8

województwa olsztyńskiego, wchodzącego w skład tzw. ziem zachodnich i północnych lub jak dawniej mówiono ziem odzyskanych. Ponieważ na kształt województwa składały się ziemie zarówno historycznej Warmii, jak i Mazur, w szkolnych podręcznikach historii i mediach traktowano te ziemie łącznie. Zmiana nazwy województwa na warmińsko-mazurskie spowoduje zapewne jeszcze większe scalenie tych dwóch historycznie odmiennych krain.

Pytanie zasadnicze polegało na wypisaniu bądź wskazaniu przez respondentów owych różnic. Mimo że 32% badanych zadeklarowało, iż takie różnice istniały, jedynie 21% potrafiło je nazwać. Odsetek wskazań podany w poniższych zestawieniach został obliczony w stosunku do całej badanej populacji, czyli 780 osób, gdyż odnotowano więcej odpowiedzi, niż „tak” w pytaniu filtrującym.

Znajomość różnic istniejących między Warmią i Mazurami w przeszłości (w %)

Jeśli tak, to jakie?	1977—1978	1998
Geograficzne / podział terytorialny i podział ludności; ukształtowanie terenu; położenie	6	8
Historyczne / nazwa; przynależność Warmii do Polski, a Mazur do Prus	7	6
Wyznaniowe	11	—
Etnograficzne / kultura, zwyczaje, obrzędy, mowa	16,5	6
Nierówny poziom gospodarki i szkolnictwa	—	1
Razem	40,5	21

Największe zauważalne zmiany dotyczą postrzegania różnic wyznaniowych i etnograficznych. Powolny zanik tradycji, zwyczajów i obyczajów, stroju ludowego i gwary spowodował zanikanie różnorodności i wielokulturowości tych ziem widocznych na co dzień np. na targach, festynach, odpustach itp. Stąd też i świadomość tych różnic w obecnych czasach zanika. Podobnie rzecz się ma z wyznaniem. Kiedyś mocno manifestowane, dzisiaj stało się sprawą osobistą i kultywowanie swojej wiary nie jest już tak widoczne na zewnątrz, jak było to lat temu dwadzieścia czy więcej. Sprawdza się tu też stara maksyma, mówiąca, iż co nie jest zakazane, jest mało interesujące. W latach siedemdziesiątych, kiedy manifestowanie religijności było często zakazane, wiedziano — zwłaszcza w małych miasteczkach i na wsiach — kto jest jakiego wyznania i do jakiego kościoła uczęszcza. W latach dziewięćdziesiątych ta cecha rozróżniająca Warmię od Mazur została przez badanych na tyle zlekceważona, iż nawet nie wskazano jej jako

różnicy występującej w dawnych wiekach. Spośród obecnie występujących najczęściej wskazywano na różnice etnograficzne przy całkowitym zlekceważeniu różnic historycznych i wyznaniowych oraz minimalnym występowaniu różnic geograficznych i gospodarczych.

Znajomość różnic istniejących między Warmią i Mazurami obecnie (w %)

Jeśli istniały różnice między Warmią a Mazurami, to jakie?	1977—1978	1998
Geograficzne / położenie geograficzne i ludzka mentalność	3	1
Historyczne	1	—
Wyznaniowe	1,5	—
Etnograficzne / język; na Mazurach dużo ludności niemieckiej; stroje ludowe i tradycje	4	4,5
Różnice gospodarcze; ilość turystów i ośrodków wypoczynkowych	—	2
Razem	9,5	7,5

6. Kanon wybitnych postaci

Kanon, czyli zbiór, wybitnych postaci w opiniach badanych mieszkańców Warmii i Mazur obejmuje zarówno postacie historyczne, jak i literackie. Uwidacznia się tu twierdzenie, że świadomość potoczna jest wysoce zmitologizowana, podatna na wpływy zewnętrzne, obchodzenie rocznic, emitowanie jakiegoś serialu historycznego w telewizji, sukces ekranizacji kinowej którejś z powieści historycznych, czy po prostu obowiązujący kanon lektur szkolnych. Jak bardzo niektóre powieści — głównie *Krzyżacy* Henryka Sienkiewicza — są powszechne w świadomości młodzieży i dorosłych, niech świadczą wyniki badań.

Postacie najbliższe respondentom (w %)

Czy może Pan(i) wymienić postacie z historii Warmii i Mazur, które są Panu(i) najbliższe?	1977—1978	1998
Seweryn Pieniężny	24	—
Michał Kajka	23,5	4
Jurand ze Spychowa	—	23
Wojciech Kętrzyński	22	6
Mikołaj Kopernik	20	6
Maria Zientara-Malewska	16	—
Wacław Osiński	10,5	—
Krzysztof Celestyn Mrongowiusz	7	—
Ignacy Krasicki	5	—
Ulrich von Jungingen	—	5
Robert Małek	5	—
Gustaw Gizewiusz	4	—
Władysław Jagiełło	—	3
Karol Małek	2	—
Jan Baczewski	1	—
Marcin Kromer	1	—
Jakub Prawin	1	—
Stefan Żeromski	1	—

Wyniki badań z 1998 r. ukazują zatrważająco niskie wskazania na historyczne postaci, które w dziejach regionu, a nawet całej Polski, odegrały w przeszłości znaczącą rolę. Brak utożsamiania się z ludźmi walczącymi o polskość, o język, o kulturę i wiarę. Dominuje historia literacka, nastąpiła zamiana bohaterów prawdziwych na fikcyjnych. W wyborach z końca lat dziewięćdziesiątych uwidacznia się brak edukacji regionalnej nastawionej nie tylko na wiedzę o przeszłości Warmii i Mazur, ale także na emocjonalny związek z ludźmi tu żyjącymi i działającymi dla dobra tej ziemi i jej współmieszkańców.

W kolejnym pytaniu związanym z postaciami historycznymi respondenci mieli wymienić te osoby, które ich zdaniem zaważyły na losach zarówno Warmii i Mazur, jak i całej Polski. Ponieważ było to pytanie otwarte, wybór postaci zależał od wiedzy badanych. W poniższym zestawieniu uszeregowano je według liczby wskazań.

*Postacie historyczne, które zaważyły zarówno na losach Warmii i Mazur,
jak i całej Polski (w %)*

1977—1978	1998
1. Mikołaj Kopernik — 24	1. Władysław Jagiełło — 6
2. Władysław Jagiełło — 18	2. Stefan Żeromski — 4
3. Konrad Mazowiecki — 5	3. Jurand ze Spychowa — 3
4. Józef Stalin — 2	4. Ulrich von Jungingen — 2
5. Kazimierz Jagiellończyk — 1	5. Zbyszko z Bogdańca — 1
	6. Inne — 2
Brak odpowiedzi — 50	Brak odpowiedzi — 82
Razem — 100	Razem — 100

Porównując kanon postaci wyłoniony w latach siedemdziesiątych i w dwadzieścia lat później, nasuwa się wniosek, iż mieszkańcom Warmii i Mazur coraz bardziej brakuje wzorców osobowych. Nie dlatego jednak, żeby ludzi godnych naśladowania nie było, ale że nie pielęgnuje się wartości, których byli oni uosobieniem. Zdarzały się nawet tak paradoksalne sytuacje, że szkoły, które kiedyś przybrały imię działacza regionalnego, teraz odchodzą od pielęgnowania tradycji związanych ze swoim patronem. Stopniowo coraz mniej organizuje się konkursów wiedzy o patronie, różnych uroczystości szkolnych — apeli, wieczornic czy spotkań z ciekawymi ludźmi związanymi przez swoje życie lub działalność z Warmią i Mazurami.

7. Znajomość i ocena wydarzeń historycznych

Bazą wyjściową dla określenia stanu historycznej świadomości regionalnej jest wiedza na temat historii i kultury regionu. Dopiero posiadając pewien zasób wiedzy, badany może wartościować wydarzenia, układać hierarchię postaci, wczuwać się w jakieś sytuacje historyczne, wypowiadać się na tematy regionalne. W przeciwnym przypadku odpowiedzi respondentów są przypadkowe, niepogłębione, schematyczne. Z takimi właśnie odpowiedziami zetknęliśmy się przy analizie pytań sprawdzających wiedzę mieszkańców Reszla i Szczytna. Zadając pytanie: „Czy gdyby istniała taka możliwość, w jakich wydarzeniach z historii Warmii i Mazur chciałby Pan(i) uczestniczyć?” chcieliśmy

postawić respondentą przed wyborem. W założeniach posiadać miał on nie tylko określony zasób wiedzy, ale też spośród wielu faktów miał wybrać najbardziej mu odpowiadający. Musiał więc dokonać kilku procesów myślowych — najpierw przypomnieć sobie różne fakty historyczne, ich tło, charakter i przebieg, następnie wczuć się w rolę uczestnika takiego wydarzenia i w ostatnim etapie wybrać wydarzenie, w którym chciałby uczestniczyć. Należało przypuszczać, że na 780 badanych wybory te nie będą się całkowicie pokrywały.

Wydarzenia, w których respondenci chcieliby uczestniczyć (w %)

Wydarzenia	1977—1978	1998
Plebiscyty 1920 r.	9	5
Bitwa pod Grunwaldem	8,5	22
Wyzwolenie i odbudowa/wyzwolenie Szczytna	3,5	1
Inne/koronacja Kazimierza Wielkiego, Hołd Pruski, nadanie praw miejskich dla Szczytna	16	5
Razem	37	33
Nie wiem, brak odpowiedzi	63	67

Wzrost liczby wskazań na bitwę pod Grunwaldem jest proporcjonalny do zmniejszenia liczby wskazań na inne wydarzenia historyczne. Ponieważ respondenci z 1998 r. wiedzieli mniej o historii tych ziem, a co za tym idzie, znali mniej faktów historycznych niż ich poprzednicy, ich pamięć, w większości przypadków, ograniczyła się do największej bitwy średniowiecznej Europy.

Kolejne pytanie otwarte: „Co zdaniem Pana(i) zadecydowało o przyłączeniu Warmii i Mazur po II wojnie światowej do Polski?” miało na celu wyrażenie przez respondentów swoich sądów, opinii i wniosków. W badaniach ankietowani użyli następujących określeń:

Przyczyny przyłączenia Warmii i Mazur po II wojnie światowej do Polski (w %)

Co zadecydowało o przyłączeniu Warmii i Mazur po II wojnie światowej do Polski?	1977—1978	1998
Polskie prawa historyczne/wcześniejsza przynależność do Polski	45	6
Względy etniczne	10	—
Zwycięstwo ZSRR/wygrana wojna; przegrana Niemiec	10	4,5
Rekompensata dla Polski/postanowienia traktatu	4,5	2
Plebiscyt na Warmii i Mazurach	—	4
Walory przyrodnicze	—	3,5
Razem	69,5	20
Nie wiem, brak odpowiedzi	30,5	80

Wyniki tych badań są zastanawiające. Zauważa się bardzo duży odsetek respondentów nie udzielających odpowiedzi lub przyznających się do braku wiedzy na dany temat. Uwidocznili się również znaczny spadek świadomości polskich tradycji występujących przed II wojną światową na terenie Prus Wschodnich i zupełny brak uwzględnienia

etnicznego charakteru tych ziem. W badaniach z 1998 r. pojawiły się nowe przyczyny, a mianowicie plebiscyt na Warmii i Mazurach (?) i walory przyrodnicze (!).

8. Znajomość i potrzeba historii regionu

Mimo nikłej wiedzy o wydarzeniach i postaciach działających w regionie trzy czwarte badanej w końcu lat dziewięćdziesiątych populacji stwierdziło, iż wiedzę na temat Warmii i Mazur uważa za potrzebną. Nastąpił jednak wzrost liczby odpowiedzi, w których nie dostrzegano potrzeby znajomości dziejów regionu: z 8% w latach 1977—1978 aż do 25% w roku 1998, co jest wynikiem bardzo niepokojącym.

Deklaracje na temat potrzeby znajomości historii Warmii i Mazur (w %)

Czy uważa Pan(i) historię Warmii i Mazur za potrzebną Panu (i)?	1977—1978	1998
Tak (raczej tak)	86	74
Nie (raczej nie)	8	25
Nie wiem	6	1

Powyższe odpowiedzi są zbieżne ze wskazaniami zyskanymi z innego pytania: „Czy swój kontakt z historią regionu uważa Pan(i) za wystarczający?”

Deklaracje na temat kontaktu z historią Warmii i Mazur (w %)

Czy swój kontakt z historią regionu uważa Pan(i) za wystarczający?	1977—1978	1998
Tak (raczej tak)	18,5	32
Nie (raczej nie)	73,5	61
Nie wiem	8	7

Tu również zaznaczył się spadek zainteresowania regionem i przeświadczenie, że posiadana wiedza jest wystarczająca. W tym miejscu nasuwa się dygresja — po co uczymy (uczymy się) historii? Jej społeczne funkcje coraz bardziej ulegają zatraceniu. Jerzy Szacki wymienia osiem funkcji (potrzeb) historii⁴², które warto przeanalizować w kontekście naszego regionu:

1. Potrzeba mądrości życiowej — czy na historii byłych ziem pruskich, państwa krzyżackiego, Księstwa i Królestwa Pruskiego, Prus Wschodnich i wreszcie Warmii i Mazur — nie można się niczego nauczyć?

2. Potrzeba szlachectwa — czy w historii tych ziem nie funkcjonowały znane rody szlacheckie nie tylko pruskie, również mazowieckie, litewskie, szwajcarskie i inne? Czy z ich dorobku kulturalnego, gospodarczego, intelektualnego, nie możemy dzisiaj czerpać wzorów?

3. Potrzeba ucieczki — czy niedostępne knieje i puszcze ziem pruskich, dostojni rycerze krzyżacy, trudy osadnictwa ludzi różnych narodowości, walka o kulturę, religię

42 J. Szacki, *Tradycja. Przegląd problematyki*, Warszawa 1971, ss. 250—256.

i język, zagospodarowywanie tych ziem po II wojnie światowej, nie stanowią podstawy do wspaniałej baśniowej przygody, w którą możemy się w trudnych dla nas chwilach zagłębić?

4. Potrzeba tła dla terażniejszości — czy niektórych spośród dzisiejszych spraw codziennych — gospodarczych, społecznych, etnicznych — nie można by wytłumaczyć i zrozumieć dzięki znajomości historii?

5. Potrzeba porozumienia — czy nie łatwiej by się żyło w społeczeństwie mieszanym narodowościowo i etnicznie, do którego niewątpliwie należą Warmia i Mazury, gdybyśmy znali symbole i tradycje grup społecznych tworzących tę wielokulturową ziemię?

6. Potrzeba przewidywania — czy znając dzieje Warmii i Mazur nie prościej nam będzie przewidzieć możliwe sytuacje i to, co się może tu dzieć w przyszłości?

7. Potrzeba ekspertyzy — czy wiedza o przeszłości nie zwiększy naszej zdolności do prawidłowego wyboru kierunków i metod działania?

8. Potrzeba zakorzenienia — czy nie mamy przeświadczenia, że należymy do jakiejś wspólnoty trwałej i powinniśmy dbać o dobra zastane, a jednocześnie budować i tworzyć dobra wspólne dla nowych potomków i spadkobierców tej ziemi?

9. Piśmiennictwo i muzea regionalne

O tym, że obecnie ludność na co dzień nie żyje historią tylko terażniejszością, świadczy chociażby fakt utożsamiania „Gazety Olsztyńskiej” wyłącznie z gazetą współczesną, poruszającą problemy Olsztyna i regionu. Ani jedna osoba nie odpowiedziała, że gazeta kojarzy się jej z gazetą wychodzącą przed 1939 r. — a takich odpowiedzi było w latach 1977—1978 aż 23,5%. Mogło to wynikać z faktu, że wówczas żyli ludzie, pamiętający „Gazetę Olsztyńską” z okresu międzywojennego. Dla dzisiejszych mieszkańców jest to już tylko historia. Szkoda, że na podstawie tego pytania: „Z czym kojarzy się Panu(i) nazwa wychodzącej obecnie w Olsztynie »Gazety Olsztyńskiej«? nie możemy wnioskować o jej poczynności i wpływie na kształtowanie świadomości historycznej i regionalnej, co byłoby zapewne ciekawsze.

Kilka ostatnich pytań ankiety poświęcono piśmiennictwu i muzeom regionalnym. Dotyczyły one wybranych czasopism naukowych, popularnonaukowych i powieści historycznych popularyzujących dzieje Warmii i Mazur na przestrzeni wieków. Niestety użycie określenia: „Czy zetknął się Pan(i) z...” nie pozwala stwierdzić, czy respondent jedynie widział takie czasopismo, czy je przeglądał, czy czytał któryś z zamieszczonych tam artykułów, czy też dogłębnie przeanalizował całą treść. Nie mamy także informacji, jak często ankietowani „stykali się” z danym pismem — czy było to „zetnięcie” jednorazowe, czy kilkukrotne, czy też systematyczne, np. przez kilkuletnią prenumeratę. Również pytanie dotyczące powieści historycznych nie daje odpowiedzi na to, czy respondent czytał tę powieść (powinien wtedy podać jej tytuł i autora), czy też tylko słyszał o niej lub oglądał jej ekranizację. Podobnie jak poprzednie, również w lakoniczny sposób zostało sformułowane pytanie dotyczące uczęszczania do muzeów regionalnych. Odpowiedzi respondentów ograniczające się do „tak” lub „nie” nie pozwalają stwierdzić, czy jest to kontakt ciągły, systematyczny, czy jednorazowy i przypadkowy. Ponieważ w obu kwestionariuszach ankiet zastosowano identyczne pytania, przedstawimy je również wspólnie, by w ten sposób umożliwić analizę.

*Deklaracje na temat czytelnictwa publikacji regionalnych i uczęszczania
do regionalnych muzeów (w %)*

Pytanie: Czy zetknął się Pan(i) z...	1977—1978		1998	
	Tak	Nie	Tak	Nie
...pracami popularyzującymi historię Warmii i Mazur?*	32	62	4,5	72
...czasopismem „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”?	13	87	5	95
...czasopismem „Mówią Wieki”?	33	67	3	97
Czy zna Pan(i) powieści historyczne związane z Warmią i Mazurami?	55	45	59	41
Czy chodzi Pan(i) do muzeów regionalnych?	73	27	55	45

* W badaniach z lat 1977—1978 na to pytanie 6% respondentów odpowiedziało „nie wiem”, natomiast w roku 1998 — 23,5% ankietowanych nie udzieliło żadnej odpowiedzi.

10. Wnioski

Mieszkańcy Warmii i Mazur, podobnie jak całe społeczeństwo, nie tylko polskie — również europejskie, a nawet światowe — żyje w coraz większym pędzie za dobrami materialnymi, zapominając przy tym, by jednocześnie „być”. To właśnie historia służy nam do refleksji nad sobą, swoimi bliskimi, nad miejscem, w którym funkcjonujemy (domem, miejscowością, małą społecznością, całym regionem, a w dalszej perspektywie i krajem). Uczestnictwo w kulturze swojego regionu jest ważne z jeszcze jednego powodu — jesteśmy nie tylko biernymi odbiorcami tej kultury, ale możemy być również jej twórcami. Kultura regionalna wynika właśnie z historii, skomplikowanych dziejów oraz świadomości istnienia wielu narodowości i wielu społeczności o różnym bagażu dziejowym, innej kulturze, wierze i religijności.

Wyniki badań pokazują, że wiedza przekazywana kiedyś — być może w sposób propagandowy i narzucony — ale oddziaływała na młodzież, na starszych, na naszą wspólną świadomość o regionie. Nie zawsze to, co funkcjonowało w dawnym ustroju, sprzed 1989 r., musi być z góry skazane na zapomnienie. Kształtowanie świadomości jest procesem bardzo trudnym i długotrwałym. Jednorazowe działania nic tu nie zmieniają, a mogą wręcz narazić organizatorów na śmieszność. Trzeba małymi krokami dążyć do celu i zaangażować na rzecz krzewienia miłości do „małej ojczyzny” wszystkie możliwe grupy społeczne — poczynając od rodziny, poprzez szkołę, ośrodki kultury, towarzystwa regionalne, uczelnie wyższe, a na uniwersytecie trzeciego wieku kończąc⁴³.

Wyniki ankiet z roku 1998 wypadają dużo słabiej niż te sprzed dwudziestu lat. Wydaje się, że ulega to już kolejnym przemianom. Od 1999 r., wraz z wprowadzeniem nowej reformy szkolnictwa, realizowana jest na wszystkich poziomach kształcenia tzw. ścieżka międzyprzedmiotowa „Edukacja regionalna — dziedzictwo kulturowe w regionie”. Zarówno ministerialny nakaz, jak i żywe zainteresowanie pedagogów i miłośników regionu, zaowocowało wzrostem zainteresowania dzieci i młodzieży problematyką regionalną. Szczególnie w szkole podstawowej pielęgnuje się więź z regionem, ze swoją „małą ojczyzną”, miejscem swojego zamieszkania. Widzi się też duże zaangażowanie

43 Szerokie omówienie stanu historycznej świadomości regionalnej młodzieży Warmii i Mazur wraz ze wskazaniem możliwości kształtowania tej świadomości zawiera praca doktorska Izabeli Lewandowskiej obroniona w czerwcu 2002 r. na Wydziale Humanistycznym UWM w Olsztynie. Praca przygotowywana jest do druku.

nauczycieli. Niestety, ciągle brakuje podręcznika do dziejów Warmii i Mazur⁴⁴, a także zeszytów ćwiczeń do edukacji regionalnej na naszym terenie, przewodnika metodycznego dla nauczycieli, zestawu kompletnych i dydaktycznie opracowanych map regionu, wyboru źródeł i wielu innych środków dydaktycznych (folio- i fazogramów, programów komputerowych, zestawów ilustracji, filmów wideo, itp.) ułatwiających rozumienie zawiłych procesów historycznych zachodzących na przestrzeni wieków na terenie pomiędzy dolną Wisłą a Niemnem.

Miejmy nadzieję, że badania powtórzone za kolejnych dwadzieścia lat, tj. w 2018 roku, wykażą zasadnicze zmiany w postrzeganiu naszych ziem — zarówno w sferze świadomościowej, jak i chęci do twórczego i aktywnego działania na rzecz miejsca swojego zamieszkania i całego regionu. Nadzieje te wiążemy z tym, że dorośnie już pokolenie wychowane na „edukacji regionalnej”, realizowanej nie tylko w szkole, ale także przez instytucje pozaszkolne, które wykazują coraz żywsze zainteresowanie tą problematyką.

Veränderungen im historischen Regionalbewusstsein der Bevölkerung Ermlands und Masurens

Zusammenfassung

Regionalbewusstsein wirkt geprägt von einer Vielfalt von Informationen, Vorstellungen, Meinungen, Mythen und Stereotypen, Werten und Symbolen, Denkweisen über Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft. Aus diesen Prägungen resultieren auch regional typische Verhaltensweisen. Die Herausbildung eines gesellschaftlichen Bewusstseins ist eine langwieriger Prozess. Aus diesem Grund lohnt es sich, den Stand dieses Bewusstseins und seiner Veränderungen zu erforschen.

Den im Jahre 1998 durchgeführten empirischen Forschungen lag folgende Frage zu Grunde: Gab es in den letzten 20 Jahren Veränderungen im Regionalbewusstsein der Bevölkerung Ermlands und Masurens? Wenn ja, in welchem Ausmaß? Der Ausgangspunkt waren Forschungen, die in den Jahren 1977—1978 in Reszel [Rössel] (kleine Stadt in Ermland) und in Szczytino [Ortelsburg] (kleine Stadt in Masuren) von Geschichtsstudenten der Universität Wrocław [Breslau] und der Pädagogischen Hochschule in Olsztyn [Allenstein] durchgeführt worden waren.

Die neuen Forschungen haben ergeben: Zweidrittel der Befragten möchte nach wie vor in unserer Region wohnen und denkt nicht darüber danach, diese Region zu verlassen; das Bewusstsein über die Unterschiede, die Ermland und Masuren in der Vergangenheit geprägt haben und bis heute prägen, nahm ab; die Befragten sehen keine konfessionellen und ethnischen Unterschiede mehr; es wurden nur wenige historische Persönlichkeiten, die in der Geschichte der Region und darüber hinaus eine große Rolle gespielt haben, erwähnt; eine Identifizierung mit Menschen, die um das Polentum, die Sprache, die Kultur und den Glauben gekämpft haben, findet nicht mehr statt; es dominiert die literarische Geschichte, die lebenden Helden wurden durch die fiktiven ersetzt; den Bewohnern Ermlands und Masurens fehlt es immer mehr an Vorbildern. Das Wissen um die polnische Tradition, die in Preussen vor dem Zweiten Weltkrieg vorhanden war, hat beträchtlich abgenommen. Der ethnische Charakter dieser Gebiete bleibt unberücksichtigt. Trotz des mangelnden Wissens über die Ereignisse und Personen, die in der Region tätig waren, stellte Dreiviertel der Befragten Ende der 90er Jahre fest, dass sie das Wissen über die Geschichte und die regionalen Besonderheiten Ermlands und Masurens für notwendig halten.

Übersetzung Krzysztof Ruchniewicz

⁴⁴ W grudniu 2002 r. podjęto inicjatywę opracowania podręcznika do dziejów Warmii i Mazur dla młodzieży gimnazjalnej i licealnej. Autorami podręcznika będą pracownicy i współpracownicy Instytutu Historii i Stosunków Międzynarodowych UWM w Olsztynie: J. Gancewski, J. Hochleitner, M. Hoffmann, I. Józwiak, J. i P. Letko, I. Lewandowska.